

VAJADUSEST VÕRSUNUD

Eesti tööstusettevõtete sünnilood

Anne Ruussaar

Toimetaja Ivika Arumäe
Keeletoimetaja Piret Pihlak
Kujundaja Kaspar Ehvest

Raamatu ilmumist on toetanud Eesti Kultuurkapital
ja Eesti Ajaloomuuseum.

<AJALOOMUUSEUM>

Esikaane foto: Eesti näitusmesside medal „Töö ja hoole eest“. ERM.

© Anne Ruusaar ja kirjastus Argo, 2025
Kõik õigused kaitstud
www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-69-1
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

SISSEJUHATUS	8	MAGUSATÖÖSTUS	54
KARASTUSJOOKIDE TÖÖSTUS	10	APTEEKRID JA SUHKRUPAGARID	54
TAAR JA KALI	10	STUDE KONDIITRIÄRI	55
MINERAAL- JA MEREVESI	11	KAWE JA GINOVKER	56
LIMONATA EHK SIDRUNIVESI	12	KALEV	57
OÜ TALKO	14	JÄÄTISETÖÖSTUS	61
ÖLLETÖÖSTUS	19	IDAMAINE IMEROOG	61
ODRAVEIN JA TAPUKEEDUS	19	PENTSIK MÖISAMAIUS	61
SAKU ÕLLETEHAS	20	JÄÄTISETÖÖSTUS ESKIMO	62
ÜLIKOOLILINNA ÕLLEPRUULID JA A. LE COQ	24	MUUTUSTE AEG	65
PIIRITUSETÖÖSTUS	27	KONSERVITÖÖSTUS	67
VIINAKÖÖGID	27	KUIVATAMINE, KÜLMUTAMINE, KÄÄRITAMINE	67
ROSENITE PIIRITUSEVABRIKU SÜND	28	KILUTÖÖSTUSED	67
VIINASÕDA	30	KÕIK PURKI!	69
BALTISAKSA VIINAVABRIKANDID	31	MOODSAD REFORM- EHK VEKKPURGID	69
JA EESTI KARTULIKASVATAJAD	31	RÄIM TOMATIS	71
LIVIKO	32	TEKSTIILITÖÖSTUS	73
TUBAKATÖÖSTUS	33	VÄRTNAD, VOKID JA AURUMASINAD	73
PINUTAGUNE	33	KALEVITÖÖSTUS	74
PABEROSSIDE VÕIDUKÄIK	34	NARVA KALEVIMANUFAKTUUR	74
UUENDUSMEELNE LAFERME	36	HIIU-KÄRDLA KALEVIVABRIK	75
NÕUKOGUDE LEEK	38	SINDI KALEVIVABRIK	76
LEIVATÖÖSTUS	40	LINATÖÖSTUS	79
ODRAKAKUD JA RUKKIPÄTSID	40	LINAKASVATUS TÕI VABADUSE	79
TALUPOJA AGANAD	40	NARVA LINAKETRAMIS- JA KUDUMISVABRIK	80
MAGUS LINNALEIB	41	LINARIKAS VILJANDIMAA	81
LEIVAVABRIKUD	42	PÄRNU NÖÖRIKETRAJAD	82
ROTERMANN, PUHKID JA PAGARITÖÖKOJAD	43	PUUVILLATÖÖSTUS	86
LEIBUR	44	TROOPILINE TOORAIN	86
LIHATÖÖSTUS	48	KREENHOLMI MANUFAKTUUR	87
HARULDANE KÕHUTÄIS	48	BALTI PUUVILLAVABRIK	88
VORSTIKOJAD JA LIHAKARNID	48	KREENBALT JA TEKLA	89
LEGENDAARNE PEEKONIEKSPORT	51	NÕUKOGUDE HIIGLASED	90

PESU- JA TRIKOTAAŽITÖÖSTUS	91	KUNDA TSEMENDIVABRIK	132
UUED VAJADUSED	91	PUNANE KUNDA	134
PEREKOND BESPROSVANIE SILMKOETÖÖSTUS	92	MASINATÖÖSTUS	136
ANNY TREIERI PESU- JA KUDUMISTÖÖSTUS	93	NARVA VASKSEPP	136
AUGUST ABRAMI NÖÖRI-, PAELA- JA TRIKOTAAŽITÖÖSTUS	95	SUURTÖÖSTUSE SÜND	137
KODUMAISE PESU JA TRIKOTAAŽI VÕIDUKÄIK	96	KRULLIDETA KRULL	139
MARAT	96	KRULLIST LAURISTINIKS	140
PESUTÖÖSTURITE TRAAGILINE SAATUS	97	JALGRATTATÖÖSTUS	142
SOKI- JA SUKATÖÖSTUS	98	KIIREDE JALAD	142
RAUANIIT	98	KÄTTESAAMATU UNISTUS	143
A.-S. OSKAR KILGAS	100	KALLID IMPORTRATTAD	144
TELEFONITÖÖSTUS	103	RAHVARATTAD	144
KAUGE HÄÄL	103	VENE- JA EESTI-AEGSED RATTAD	146
KÖNETRAADID	103	AUTOTÖÖSTUS	147
ERICSSON JA MULLIKAS	105	AUTOS MOBILIS EHK ISE LIIKUV	147
TARTU TELEFONIVABRIK	105	EDEV MEELELAHUTUS	147
RAADIOTÖÖSTUS	108	TUTVUMISÕHTUD JA LINNULAUL	148
KAS POPOV, MARCONI VÕI HOOPIS TESLA?	108	JÕUVANKRITE AJASTU	149
EESTI RAADIORINGHÄÄLING	108	VÕÕRAS MOOTOR JA OMA KERE	150
HELIPÜÜDJAD ÕHURUUMIS	109	NÕUKOGUDE VORMELID	152
RAADIO-ELEKTROONIKA TEHAS RET	111	SÕJALAEVADE TÖÖSTUS	153
PÕLEVKIVITÖÖSTUS	113	VENE-BALTI LAEVATEHAS	154
PÕLEV KIVI	113	LAEVADETA LAEVATEHAS	157
TOLLI KRAAVID	113	SALAJANE LAEVAREMONT	157
KUKRUSE KIHT EHK KUKERSIIT	113	BEKKERI LAEVATEHAS	158
KÜTTEKRIIS	114	KIIRE ALGUS JA VEEL KIIREM LÕPP	158
RIIGI TÄHTSAIM VARA	114	MOODNE TÖÖLISASUM	161
ELEKTRITÖÖSTUS	119	KLAASID JA KUMMIKUD	162
MÜSTILINE MEREVAIK	119	ALLVEELAEVATEHAS NOBLESSNER	163
SADA KORDA ROHKEM VALGUST	119	MOODSAD ALLVEELAEVAD	163
TEHASTEST TÄNAVATELE JA KODUDESSE	121	RELVADE, SUKAD JA LENNUKID	165
PÕLEVKIVI JÕUD	121	NOOBEL NOBLESSNER	166
TURBATÖÖSTUS	125	RELVADE TÖÖSTUS	167
SOOJENDAVAD MUDAPLÖNNID	125	VABADUSSÕJA SAAK	167
LABIDATURBAST FREESIMISENI	126	RIIKLIK SÕJATEHAS	168
UNUSTATUD MATERJAL	131	ARSENALI KUULSAD RELVADE	169
TSEMENDITÖÖSTUS	131	ARGENTINA KARIKAS	170
ETTEVÕTLIKUD SUKA ANTONID	131	SÕJAS ENNE SÕDA	170
OOTAMATU AVASTUS – KUNDA KULTUUR	132		

TIKUTÖÖSTUS	172	KOSMEETIKA JA OLMEKEEMIA TÖÖSTUS	219
TURVALISED ROOTSI TIKUD	172	KIRBUPÜÜDJAD, KUMMELIÕIED	
PUCHKI TIKUVABRIK	173	JA KADAKASUITS	219
PHÖNIX	173	MAYERI KEEMIA TEHAS	219
TIKUMONOPOL	174	KOSMEETIKALABORATOORIUM FLORA	220
		AKTSIASELTS ODOR	221
MÖÖBLI- JA VINEERITÖÖSTUS	179	TARTU PROVIISORID JA KEEMIKUD	221
TALUPOJAMÖÖBEL	179	KEEMIA TEHAS ORTO	222
LINA, SOOL JA KATUSESINDLID	179	KEEMIA TEGI ELU HEAKS	222
VINEER	180	KEEMIAGIGANDID	223
LÄBIMURRE	180		
		KUNSTSARVETÖÖSTUS	224
PABERI- JA TSELLULOOSITÖÖSTUS	184	KASEIINIST TAHVEL	224
PABERIVESKID JA TÜKIKOJAD	184	KAS PEEKON VÕI KASEIIN?	224
RÄPINA PABERIVABRIK	184	ÜLEILMNE EDU	225
WALDHOFI TSELLULOOSIVABRIK	186	KAMMID, NÖÖBID JA KAPINUPUD	226
KEHRA SULFAATTSELLULOOSITEHAS	187		
		KUMMITÖÖSTUS	229
TRÜKI- JA KÖITETÖÖSTUS	189	PUNANE KOLMNURK JA NOKIA	229
KÄSIKIRJADEST TRÜKISTENI	189	PÕHJALA ASUTAMINE	229
HEINRICH LAAKMANNI TRÜKIKODA	189	KODUTURU VALITSEJA	230
EDUARD TASKA NAHA- JA KÖITEKODA	190	KOPLI KULDAEG	231
		PÕHJALA JÄI PÕHJALAKS	232
		VÄÄRISMETALLITÖÖSTUS	234
TELLISETÖÖSTUS	193	RIIKLIKUD TEENETEMÄRGID JA -MEDALID	234
KERAAMILISED TELLISED	193	MEDALIMEISTRID	235
SILIKAATTELLISED JA SILIKAT	196	VMT ROMAN TAVAST	235
KERAAMIKATÖÖSTUS	199	NÄITUSMESSID	239
MUINASAJA PEEGELDAJAD	199	UUE OTSINGUD	239
IMPORTKERAAMIKA PEALETUNG	199	KÜMME SUURÜRITUST	239
POTISETUD JA PORIPOTID	200	UUDISTOODETE HULLUTAV PARAAD	240
PROFESSIONAALSED KERAAMIKUD	201	AU JA KIITUS	241
KOMBINAATIDE AEG	202		
		KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	245
PORTSELANITÖÖSTUS	204	ILLUSTRATSIOONID	251
FICKI FAJANSS	204		
PÕLTSAMAA PORTSELAN	205	REGISTER	252
NIKOLAI LANGEBRAUNI PORTSELANI			
DEKOREERIMISE TÖÖKODA	207		
KLAASITÖÖSTUS	209		
HÜTI KLAASIKODA	209		
RÕIKA-MELESKI KLAASIVABRIK	210		
JÄRVAKANDI KLAASITEHAS	212		
JOHANNES LORUPI KLAASIVABRIK	213		

SISSEJUHATUS

Eesti on väike ja maapõuevarade poolest üsna vaene ning seetõttu on sinne majanduselu alati tugevasti sõltunud poliitilistest jõujoontest. Eri suurriikide koosseisu kuulumine ning oma riigi loomine ja taasloomine on kaasa toonud nii ettevõtete sündi ja kasvu kui ka kahanemist ja hääbumist. Samas on just väiksus ja piiratud loodusressursid ning geograafilisest asendist tulenevad poliitilised tõmbetuuled sundinud siniseid ettevõtjaid mobiilsemalt tegutsema ja muutustega kiiremini kohanema. Ikka vajadust mööda.

Esimesed Eesti tööstusettevõtted asutati 17. sajandi esimesel poolel – umbes nelisada aastat tagasi, kui siin- sed alad olid liidetud Rootsi kuningriigiga. Kiiresti areneva majandusega emamaa, kus manufaktuurne tootmine oli juba varem alanud, tõmbas uue territooriumi muutustega kaasa ja sarnast tüüpi tööndus- likke ettevõtteid hakati meilgi rajama. Tööd alustasid telliselöövid ja lubjaahjud, kerkisid võimsad vesiveskid, hoo said sisse lina- ja kanepitöötlemine, Hiiumaale asutati klaasikoda ning Räpina lähistelega paberitoot- mine. Laastav Põhjasõda ja sellega kaasnenud kaos ning võimuvõimuvahetus viisid aga vastsündinud ettevõtluse enam kui pooleks sajandiks varjusurma.

Vene impeeriumi koosseisus algas aktiivsem majandustegevus alles 18. sajandi teisel poolel, kui ühiskond kosus ja kohaneti muutunud oludega. Vastu- pidi varasemale, kui Eesti territoorium oli arenenuma Rootsi riigi idapiiriks, jäädi nüüd hiiglasliku, kuid tun- duvalt vähem arenenud impeeriumi läänealale. Arvu- kate sadamakohtadega pikk merepiir ja laevatatavate veeteedega jõgede võrgustik elavdasid kaubandust ning viisid tõusule kohaliku väiketööstuse. Mõisate viinaköögid, saeveskid, klaasi- ja kalevikojad ning muud ettevõtted, mis esialgu tegutsesid oma tarbeks, laiendasid tasapisi tegevust, saates toodangut müügile suurematesse keskustesse. Eriliselt tulusaks osutus pii- rituseäri, sest idaturg oli janune ja kauplemisvõimalu- sed piiratud. Ettevõtlust elavdasid ka Venemaa range tollipoliitika, mis maksustas importkauba, ja pealinna

Peterburi lähedus – seal kasvas jõudsalt vajadus tarbe- kaupade järele. Suur siseturg ja vähene konkurents ajendasid paljusid Euroopa taustaga tööstureid oma ettevõtteid üle impeeriumi läänepiiri nihutama ning geograafiline asukoht andis eelise Eesti- ja Liivimaa kubermangule. Nii kerkis Võrtsjärve äärde klaasi- ja peeglimanufaktuur, Narva, Hiiumaale ja Sindi mõisa rajati esimesed suuremad kalevivabrikud jpm.

Tööstuse murranguline areng algas 19. sajandi viimasel veerandil, kui tehnoloogilised uuendused ja raudteeühenduse kujunemine viisid tõusuteele majandustegevuse tervikuna. Kiiresti arenesid masinaehitus, mille toodang varustas vabrikuid, tehaseid ja muid ettevõtteid vajaliku tehnikaga, ning põllumajandustootmisega tihedasti seotud keemia- tööstus. Võimsaima hüppe tegi aga Venemaa tühjale siseturule orienteeritud tekstiilitööstus, mis jäi kuni Eesti riigi loomiseni konkurentsilt suurimaks siin- seks tööstusharuks. Viimane tsaariimpeeriumi aega jäänud tööstuse kulminatsioon algas 20. sajandi esi- mese kümnendi lõpul, kui ärev poliitiline olukord kannustas keskvoimu rajama hiiglaslikke laevateha- seid ja valmistuma sõjaks.

Koos Eesti iseseisvumisega lakkas varasem majandussüsteem olemast ja otsatute müügivõima- lustega suurtootmine, mis seni oli seotud Venemaaga, kukkus kokku. Väikeriigi vajadused erinesid tublisti varasemast ja kitsas siseturg hiiglaslikke kaubakogu- seid alla ei neelanud. Samas tõid muutused sotsiaalses struktuuris ja ühiskonnas tervikuna kaasa moderni- seerumise ning hoopis teistsugused nõudmised, millele impeeriumiaegne tööstus enam ei vastanud. Senised mammuttehased pankrotistusid või reorganiseeriti ja asutama hakati sinisele tarbijaskonnale suunatud ette- võtteid. Keskenduti eeskätt olmekaupadele, mille põud oli eriti terav. Edukad olid trikotaaži, kummi, kunst- sarve, kristalli ja muid uudseid materjale, moderni- seid sidevahendeid ning kosmeetikat ja kodukeemiat tootnud ettevõtted. Toorainenappuse leevendamiseks

uuriti tippteadlasi kaasates väga laiaulatuslikult kohalikke loodusvarasid, et kindlustada riigi majanduslik julgeolek ka välisturgudest sõltumatult.

Kui varem olid tööstuste asutajad ja nende juhid olnud põhiliselt baltisakslased või välismaalased, siis nüüd kasvas peale esimene põlvkond eesti ettevõtjaid, kes peale kasumliku tootmise tahtsid panustada ka oma riigi arengusse tervikuna. Riik omalt poolt toetas kohalikku majanduselu kaitsetollide ja soodsate krediitvõimalustega, ent eriliselt lahke oli toetus strateegiliselt olulisele energiatootmisele. Ettevõtluse ergutamiseks ja kohalike kaubamärkide tutvustamiseks korraldati üleriigilisi näitusi ja messe, mis kujunesid populaarseteks ning ajakirjanduses rohket vastukaja leidnud suurüritusteks. 1930. aastate esimesel poolel vaikselt alanud majandustõus viis paljud Eesti tootjad juba arvestatavate eksportööridena maailmaturule, kujundades positiivselt väikese vabariigi rahvusvahelist kuvandit.

Aktiivne, eeskätt sisemaistest vajadustest lähtunud ettevõtluskeskkond hävitati pärast 1940. aastal toimunud kommunistlikku riigipööret ja Eesti ühendamist NSV Liiduga, kui eraomand natsionaliseeriti ning väiketootmised koondati tsentraalselt juhitud suurtööstusteks. Võimuvahetusele järgnes pikk okupatsiooniaeg, mis tõi siinsesse majandusse tagasi iseseisvumiseelsele ajale iseloomulikud jõujooned, kuid lisandusid plaanimajandus, kohalikke eripärasid eiranud üleliidulised standardid ning paljud muud mõistmatust, segadust ja vastumeelsust külvanud uuendused. Tooraine- ja tööjõuprobleemideta ettevõtted paisusid käsumajanduse, vähese konkurentsi ja suure siseturu tõttu taas mammutiteks, kuid kvantiteedile orienteeritus tõi kaasa viletsa kvaliteedi ja piiratud sortimendi. Võimsad tehased kurnasid ja reostasid kontrollimatult keskkonda, tekitades loodusele piirkonniti pöördumatut kahju, ning omanikutunde puudumisega kaasnesid hoolimatus ja üldine minnalaskmismeeleolu.

Pärast Eesti taasiseisvumist kordus mõneti oma riigi loomisele järgnenud olukord, kus kadusid odavad toorainetarned ja kaubavaene idatürg ning suurtootmine lagunes. Kogu majandussüsteem tuli väikeriigile kohaseid võimalusi ja vajadusi arvestades taas üles ehitada.

See raamat ei anna kronoloogiale tuginevat tervikülevaadet siinse tööstuse Ameerika mägesid meenutavast ajaloost, vaid kirjeldab rohkete fotode toel paljude eri aegadel tegutsenud ettevõtete sünni- ja arengu- protsesse, aga ka pankrotte ja hääbumist. Kokku joonistub pilt nii Eesti väikestest ja suurtest edulugudest kui ka kaotustest, valearvestustest ja läbikukkumistest. Tööstusharupõhiste peatükkide ülesehitus ei ole alati ühesugune: vahel lähtutakse ühest kõige tuntumast, aga vahel mitmest firmast, mõnikord hoopis konkreetse valdkonnas olulisi uuendusi ellu viinud persoonist või persoonidest. Näiteks mööbli-, trüki- ja köitetööstuse puhul on fookuses ainult üks legendaarne ettevõtte, ent klaasitööstus ja sõjalaevade ehitus on lahti kirjutatud kõigi olulisemate vabrikute ja tehaste kaudu; pesu- ja suka-sokitööstuses säravad julged äridaamid ja edevad direktorihärrad ning masinaehituse osas paljastub dramaatiline perekonnalugu jpm. Kokkuvõtvas peatüks „Näitusmessid – Eesti tööstuse paraad“ saab lugeja aimu, miks ja kuidas ergutati Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastail sisemaist tarbimist ning propageeriti oma kaubamärke ja tootjaid. Eri lähenemisnurgad annavad käsitlusele veidi mängulisema tooni ning võimaldavad ka spetsiifilisemaid teemasid avada lihtsasti mõistetaval ja köitval moel.

Päris kõik tööstusharud ei mahtunud raamatu kaante vahele kahjuks ära, kuid suurem osa Eesti ajaloos olulist rolli mänginud ettevõtetest ja -võtjatest on siin ühel või teisel viisil oma koha leidnud. Arvukatel illustreerivatel fotodel paljastuv kirev tootepillerkaar tõestab aga veenvalt, et ei pingutatud asjatult.

KARASTUSJOOKIDE TÖÖSTUS

TALKO

Vesi on inimese keha põhiline koostisosa, moodustades kehamassist umbes kaks kolmandikku. Janutunnet, mis enamasti on lihtsalt märk organismis tekkinud vedelikupuudusest, aitab seetõttu kõige paremini kustutada puhas vesi. Läbi ajaloo on inimkond siiski armastanud ka kõikvõimalikke muid karastust pakkuvaid janukustutajaid.

TAAR JA KALI

Eesti talurahva seas olid vee vanimateks võistlejateks taar ja kali. Mõlema joogi maitse oli sarnasel moel hapukas, kuid nende valmistamisviis veidi erinev. Taari saamiseks valati leivale, rukki- või kaerajahule lihtsalt peale soe vesi ja segu pandi paariks päevaks hapnema. Kalja pruuliti enamasti õllevalmistamise jääkidest, millele lisati maitseks leiba või linnaseid. Klassikalise kalja kõrval on siiski teada, et näiteks Saaremaal oli tooraineks hoopis kartul, mõnel pool Lõuna-Eestis aga kasemahl.

Keskajal sai kaljast siinsete linnade ja asulate üks armastatuimaid jooke, sest selle hind oli õlle omast umbes kümme korda odavam. Tihti jagati tasuta kalja heinalistele, voorimeestele või muude tööde tegijatele, kuna vesi kippus sooja ilmaga kiiresti roiskuma ning võis seetõttu haigeks teha. Hilisematel sajanditel kujunes alkoholivabast kaljast rohkem maarahva jook, kuid linnades eelistati juua õlut. Mõnel pool hakati talu- ja teenijarahvast koguni halvustavalt kutsuma kaljapäädeks, kes kangemaid janukustutajaid välja ei kannata.

Kaljanõu 20. sajandi algusest. ERM.

Kaljakapp 20. sajandi algusest. ERM.

Tõeliseks rahvajoogiks muutus kali 19. sajandil, mil Eestisse jõudis kvass ehk Vene kali. Erinevalt meil varem levinud hapukast joogist oli see palju nüansi-rikkam ja magusam, sest lisanditena segasid ida poolt tulnud meistrid kalja sisse suhkrut, piparmünti ning muid maitseaineid. 1880. aastail Tallinnas Heeringa tänaval tegutsenud Dmitri Savinovi legendaarse kaljakoja retseptidesse kuulusid eksootilisemate komponentidena näiteks Inglise pipar, muskaatpähkel, rosinad, kardemon, nelk ja kaneel. Kalja joomist propageerisid aktiivselt ka arvukad karskusseltsid, mille üritustel seda kokkutulnutele lahkesti pakuti. Odavat ja toitvat kalja hakati peagi valmistama ka suuremates apteekides ja limonaaditöökodades ning alkoholsete jookide alternatiivina ka õlletööstustes. Karastavat ja veidi nostalgilise maitsega kalja toodetakse mitmes siinses õlletehases tänapäevani.

MINERAAL- JA MEREVEESI

Esimesed teated Eestis leiduvast raviomadustega mineraalveest pärinevad 17. sajandi lõpust, kui Koorküla mõisa lähistelt Valgamaalt avastati allika-veest suur rauasisaldus. Ravivail lätteil käinud arstid olvad oma patsientidele „liivasest maapõuest välja keenud veest“ ka abi saanud. Tervendavaid allikaid avastati mujaltki, kuid laialdast kasutust need ei leidnud. Ilmselt oli üks põhjus see, et Kesk-Euroopas tuntud mineraalvee marke võis soodsate hindadega osta siinsetest apteekidest. Peale välismaise ravivee müügi valmistasid kohalikud proviisorid nendest ise ka uusi ravimeid ja jooke. Näiteks hakkas Tallinna ettevõtlik raeapteeker Johann VIII Burchart Bélaváry de Sykava (1776–1838) 19. sajandi alguses müüma veini ja mineraalvee segamisel saadud tervisešampust.

1820. aastaist alates muutus Eestimaa kuurortides aga välismaisest mineraalveest hoopis populaarsemaks kodumaise merevee joomine. Soolast, lahjendatud ja lahjendamata merevett soovitati rüübata nii neeru- kui ka seedimisvaevuste korral, ent erakord-

Tallinna raeapteek, kus Johannes VIII Burchart müüs 19. sajandi alguses veega lahjendatud veini, mis meelitas kundesid seal pikemalt aega veetma. TLM.

Haapsalu suur promenaad ja Trinkhalle 20. sajandi alguses. HM.

selt võimast toimet lubasid toonased terviseekspertidid rasvumise puhul. 1860. aastail ehitati Haapsalu rannapromenaadile koguni puitpitsiline ligi sajameetrise sammastikuga joogimaja, kus suvitushooaegadel segati peenematele puhkajatele eriti tugeva toimega, Voosi kurgust ammutatud veest ja veinist, mahlast, hapupiimast või mõnest muust „haigele“ sobilikust

Värskas originaal. AS Värskas Vesi. 2010–2020. STM.

Naturaalne mineraalvesi Värskas 2 Originaal. 1984. VK.

Tartu õlletehases toodetud Värskas mineraalvesi. 1968. EKM.

komponendist kokku tervistav kokteil. Merevesi ei jäänud meie joogikultuuri siiski kauaks rikastama, sest 19. sajandi keskel jõudsid Eestisse uued gaseerimis-aparaadid ning palju paremini maitsevat mullijooki ehk rahvakeeles vurtsvasserit hakati valmistama nii apteekides kui ka õlle- ja kaljaköörides. Haapsalu kaubamärgiks kujunenud Voosi-imerohi oli ainus, mis suutis kihisevate võistlejatega konkureerida, kuna nutikad Haapsalu apteekrid hakkasid seda gaseerituna pudelitesse villima ja aasta ringi abivajajatele nime Eau de Vosy (prantsuse keeles *Voosi vesi*) all müüma. Tõhusa rasvapõletajana tuntud Voosi vesi püsis tootmises kuni iseseisvusaja lõpuni.

Nõukogude ajal algas Eestis Kaukaasia päritoluga mineraalvee võidukäik. Neist populaarsemad – Borjomi, Narzani ja Jessentuki – on eestlaste seas praeguseni armastatud. Esimene kohalik mineraalvesi, soolaka maitsega ja tugevasti karboniseeritud Värskas jõudis Tartu õlletehase toodangusse alles 1968. aastal, kuid suhteliselt hilisest stardist hoolimata püsib see endiselt siinsete karastusjookide müügiedetabelite tipus.

LIMONATA EHK SIDRUNIVESI

Umbes nelisada aastat tagasi hakati Itaalia apteekides ostjatele müüma sidrunitest valmistatud ravimit *limonata*, mis lubas levendust paljudele tervisehädadele ja maitse hästi. Sidrunitest, veest ja suhkrust koosnev

Värskas Vurtsvasser, õunamahl loodusliku mineraalveega. 2019. STM.

jook sai kiiresti kogu Euroopas tuntuks ning Saksamaa kaudu jõudis imettegeva vedeliku retsept peatselt ka Eesti apteekidesse. Esimesed teated sidrunivee joomisest Tallinnas pärinevad juba 17. sajandi keskpaigast, mil uut ravimit soovitas oma patsientidele apteeker ja linnaarst Gebhard Himself (1603–1676). Ravimist janukustutajaks muutus limonaad siiski alles pärast gaseerimistehnoloogia kasutuselevõttu, kui kihisevaid puuviljajooke hakati valmistama paljudes väikeettevõtetes üle Eesti. Kuna tehnoloogia ei olnud eriti

Pärnu Õlle- ja Limonaaditehas
 Brigaad (andnud) Eesti 12. aastapäeva tel
 staht. vahel) inaida Pärnu ja Lõuna- ja
 Meeta-Lindem Antonia Lõndrakina. Täida-
 vad normid
 Töörühm Hõõl #73, 14 juuni
 1952.a.

Pudelipesijate brigaad Pärnu õlle- ja limonaaditehas. 1952. PäMu.

Tartu õlletehase limonaad. 1950.–1960. aastad. RM.

Pärnu õlletehase limonaad. 1968. PäMu.

Tallinna limonaaditehase limonaad. 1964. PäMu.

ETKVLi tööstuskombinaadi Varma limonaad. 1973. SM.

Talko tööstushoone Tallinna linnamüüri ääres. 1930. aastad. TLM.

töömahukas, olid need enamasti ühemehefirmad, kus omanikku abistasid pereliikmed. Kohalik vurt-suv puuviljajook tuli 1860. aastal esimesena müü-gile Viljandis, kui proviisor Ewald Heinrich Schöler (1812–1903) avas oma apteegi hoovil limonaadiköögi. Mõni aasta hiljem rajati sarnased köögid ka Tallinnas ja Narvas. Samamoodi nagu kalja hakati ka mineraal-vett ja limonaadi 19. sajandi lõpul valmistama siinsetes õlletehastes, kus selleks moodustati eraldi osakonnad.

OÜ TALKO

Suurima karastusjooke valmistanud ettevõtte, mille nimi oli Kunstlikkude Mineraalvete Ning Nende Seas Seltersi, Soodavee Ja Limonaadi Tehas, asutas 1896. aastal Tallinnas veini- ja õllekaupmees Viktor Auster (1863–1922). Erinevalt pisikestest peretööstus-test, kus odava ja lihtsa tehnoloogia abil paari eri mait-sega ja kergelt kihisevat morsilaadset jooki valmistati, ostis Auster oma ettevõttesse moodsa aparatuuri ja hakkas täpsete retseptide järgi tootma nii mineraal-

vett kui ka limonaade. Toorainena kasutati sügavast puurkaevust ammutatud vett ja mitmesuguseid siiru-peid, ning vältimaks bakterite sattumist pudelitesse, oli kogu protsess algusest lõpuni mehhaniseeritud. Uue vabriku kvaliteetsed joogid said kiiresti tuntuks ja nõudlus suurenes sedavõrd, et kitsal krundil Suur-Karja ja Müürivahe tänava nurgal paiknenud ruumid jäid peagi kitsaks. Tootmise laiendamiseks laskis oma-nik 1899. aastal Kloostrivärvast veidi eemale, vana linnamüüri äärde ehitada avara tööstushoone. Peale karastusjookide valmistamise villiti seal pudelitesse ka suurte õlletööstuste, näiteks A. Le Coqi toodangut. Kui Viktor Auster suri, pärisid ettevõtte tema järeltulijad, kes 1928. aastal moodustasid Tallinna Karastusjookide Osühisuse Talko, mis jäi suurimaks karastusjooke tootnud ettevõtteks iseseisvusaja lõpuni. Pärast Nõu-kogude okupatsioonivõimu kehtestamist ja ettevõtete natsionaliseerimist liideti Talkoga väiksemad tööstu-sed Tasüt, Vellamo ja Tervis. Pealinna karastusjookide valmistamise tsentraliseerimiseks asutati 1951. aastal Tallinna Limonaaditehas.

TALKO reklaamplakat 1930. aastatest. Kujundaja Edmond Arnold Blumenfeldt. JKM.

TALKO reklaamplakat 1930. aastatest. Kujundaja Edmond Arnold Blumenfeldt. EKM.

TALKO reklaamplakat 1930. aastatest. Kujundaja Edmond Arnold Blumenfeldt. JKM.

JOHANN VIII BURCHART-BÉLAVÁRY DE SYKAVA (1776–1838)

Johann VIII Burchart Bélaváry de Sykava sündis legendaarses, alates 1580. aastast Tallinna raeapteeki pidanud proviisorite perekonnas. Traditsiooni kohaselt sai pere vanim poeg eesnimeks Johann, millele omakorda lisati järjekorranumber. Ta õppis Jena ülikoolis arstiteadust, praktiseeris seejärel Peterburi ja Tallinna haiglates ning pärast isa surma 1808. aastal asus juhtima raeapteeki.

Apteegid ja apteekrid tegutsesid Eesti alal juba varasest keskajast alates. Antiikajal meditsiini sümboliks olnud ümber peekri keerdunud madu kujunes keskajal rohukaupluste sümboliks, et rõhutada esialgu üsna eklektilise valikuga müügiastutuste seotust ravimisega. Näiteks 16.–17. sajandil müüsid Burchartid oma apteegis peale ravimite ka magsaid keeksisarnaseid morselle, küpsiseid, martsipani ja muid maiustusi, likööriaadset „Malvasia“ veini ja suhkrustatud reinveini ehk klaretti, piipe ja tubakat, püssirohtu ja haavleid, erinevaid vürtse ja palju muud, millel tervise parandamisega seost ei olnud. Leidlik Johann VIII Burchart lisas pakutava nimistusse veega lahjendatud veini ehk nn tervisešampuse, mis meelitas kundesid kohapeal pikemalt ostlema.

Tallinna raeapteegi sepissilt. TLM.

Nii kujunes raeapteegist 19. sajandi esimesel poolel omalaadne klubi, kus oli ka niisama mõnus aega veeta.

Proviisoritööst vaba aja pühendas Johann VIII Burchart ebatavaliste esemete kogumisele, nimetades kollektsiooni tabavalt Mon Faible'iks (prantsuse keeles „minu nõrkus“ või „kiusatus“). Mon Faible, mis alguses täienes üsna juhuslikul moel, sai ajapikku süsteemsema

vormi ja kasvas paarikümne aastaga suurimaks siinseks erakollektsiooniks. Peale antikviteetide kogus apteeker ka vanu relvi, münte ja lauanoõusid, etnograafilisi ja loodusteaduslikke haruldusi ning muidu talle ebatavalisena tundunud esemeid. 1870. aastal andsid Burcharti pärijad kollektsiooni üle Eestimaa Provintsiamuuseumile, mis on nüüdse Eesti Ajaloomuuseumi eelkäija.

EWALD HEINRICH SCHÖLER (1812–1903)

Eesti esimese limonaaditööstuse asutanud Ewald Heinrich Schöler sündis ettevõtlikus ja mõjukas Schölerite perekonnas, mis pidas 1768. aastast Viljandis apteeki. Perekonna liikmed kuulusid linna raadi ja neid valiti aeg-ajalt ka bürgermeistri ametikohale. Schölerite avaras, 1780. aastal linna keskväljaku äärde ehitatud kivist apteegihoones toimusid aeg-ajalt koguni rae istungid. Vanaisa ja isa eeskujul sai ka Ewald Heinrichist proviisor. Ta lõpetas 1835. aastal Tartu ülikooli, asus tööle perekonnale kuuluvas apteegis, ja kui isa 1840. aastal suri, võttis juhtimise sujuvalt üle. Esinduslikus rohupoes, mille laes rippus krokodillimuumia, müüdi põhiliselt mitmesuguseid ravimeid (muu hulgas näiteks elueliksiiri, ehmatuse juurt, juudasitta, inimese ihu verd, ülemerekuradi vanaema soolikate venitamise teri ja teisi huvitavate nimetustega terviseparandajaid), aga ka vürtse, kuivatatud puuvilju ja muid eksootilisi kaupu. Nagu Johann VIII Burchart, hakkas kaubavalikut hoogsalt uuendama ka Schöler, kes laskis oma hoovile ehitada väikese seltseri- ja limonaadikoja, mille toodangut sai osta ainult tema apteegist. Uued joogid olid menud ja Viljandi proviisori nutika äriidee eeskujul rajati väikesed limonaaditööstused peagi ka paljudesse teistesse Liivi- ja Eestimaa linnadesse ning asulatesse.

Proviisori ameti ja karastusjookide valmistamise kõrval oli Schöler esivanemate eeskujul aktiivne linnaelu ja majandustegevuse organiseerija. Ta oli suurgildi liige ja oldermann, raehärra ja mitmel korral bürgermeister. Pärast omavalitsusreformi sai temast 1878. aastal esimene Viljandi linnapea.

Viljandi apteek, mille hoovil avas proviisor Ewald Heinrich Schöler 1860. aastatel limonaaditöökoha (helesinine maja). 1914. VM.

Ewald Heinrich Schöler abiellus 1840. aastal Jelgavast pärit Clarissa Helene Elisabeth Beate von Steenkeniga (1823–1906), perekonda sündis üheksa last. Nende järeltulijatest tuntumad olid Berliinis töötanud väljapaistev silmaarst Heinrich Leopold Schöler (1844–1918) ning isa jälgedes Viljandis apteekri ja linnapeana tegutsenud Max Eduard Schöler (1850–1902).

Schölerite apteegihoones tegutseb alates 1941. aastast Viljandi muuseum. Ewald Heinrich Schöleril ja Max Eduard Schöleril on Viljandi raekoha juurde 2018. aastal rajatud linnapeade roosiaias nimelised pingid.

Tartus Peterburi
mnt 43 tegutsenud
K. Panksepa äri
limonaadipudel.
20. sajandi algus. ERM.

Firma Talko
limonaadipudel.
1930. aastad. AM.

Firma Talko limonaadi
Si-So pudel.
1930. aastad. TLM.

Tartu Õlletehase
limonaadi Dessert
pudel. ERM.

AS Walga Õlletehase
limonaadi Ananas
Limonaad pudel.
1930. aastad. ERM.

Firma Vellamo
limonaadi
Sidrunhappejook
pudel. JKM.

Haapsalu RTK Liidu
Segatööstuskombinaadi
limonaadipudel.
1950. aastad. JKM.

ÕLLETÖÖSTUS

SAKU, TIVOLI, A. LE COQ

Õlu on läbi aegade olnud armastatud jook paljude rahvaste seas. Tõenäoliselt on see ka maailma kõige vanem alkoholne jook, mida sumerid, babüloomlased ja assüürlased oskasid valmistada juba 6000 aastat tagasi. Eestis õpiti õlut pruulima küll mitu tuhat aastat hiljem, kuid populaarseks sai see rohke energiasaldusega joogipoolis siingi.

Õllekannud Eesti Rahva Muuseumi näitusel. 1910. ERM.

ODRAVEIN JA TAPUKEEDUS

Eestis on õlut valmistatud ligikaudu kolm tuhat aastat. Ajalooline määrang põhineb arheoloogilistel leidudel, mis kinnitavad, et umbes sel ajal hakkasid meie esivanemad siin kasvatama õlle tooraineks tarvilikku otra. Linnaste ehk idandatud terade saamiseks leotati terad pehmeks, lasti idudel nädal aega kasvada ning jahvatati siis jämedaks jahuks. Linnasejahu segati veega, keedeti ja kääritati. Maitseomaduste mitmekesistamiseks lisati keedusele eri piirkondades mett, taimi, marju ja vürtse. Kääritatud odravein muutus tänapäeva õlle sarnaseks mõruks ja vahutavaks joogiks keskajal, mil

selle valmistamisel hakati kasutama humalat. Eestis pruuliti humalaõlut ehk tapukeedust üksnes jõukamates majapidamistes. Mõru maitse saamiseks kasutas vaesem rahvas sookaskede ja kadakaokste leovett, leiba, tubakat ning isegi soolakilude keeduvett.

Õlut valmistasid küla mehed tihti koos enne tähtsmaid pühasid või pidusid, hilisemal ajal hakati suuremaid pruulikodasid ehitama mõisatesse ja linnadesse. Tööstuslik õlletootmine sai Eestis alguse 19. sajandi alguses, kui rajati tänini tegutsevad vabrikud Tartusse, Pärnusse ja Saku mõisa.

Rehbinderite perekonna vapp. 1830.–1850. aastad. AM.

Saku mõisa omanik ja esimese pruulikoja rajaja Karl Friedrich von Rehbinders. ERM.

SAKU ÕLLETEHAS

Saku mõisale oli aasta 1820 igati erakordne: valmisid uhke, mitme ballisaaliga häärber ja selle juures väike pruulikoda, kus oktoobris keedeti esimene partii õlut. Mõis kuulus Põhja-Eesti ühele rikkamale, krahvi tiitlit kandnud Rehbinderi aadliperekonnale, kelle ettevõtlikkus ja ka pillav elulaad olid legendaarsed. Pruulikoja asutanud Karl Friedrich von Rehbinderi (1764–1841) põhiline eesmärk oli varustada maitsva kesvamärjukesega oma lähikonda, külalisi ja ümbruskonna kõrtse ning seetõttu ei erinenud Sakus valmistatud õlu esialgu kuigi palju teistest sarnastest mõisasüdametesse rajatud õlleköökidest. Kulukad koosviibimised ja otstarbetuiks osutunud majandus-eksperimentid neelasid kiiresti omanike varanduse ning pärast Karl Friedrichi surma tuli tema pojalt Paul Eduard von Rehbinderi (1794–1870) Saku mõis võlgade katteks maha müüa.

Uus ajajärk Saku pruulikoja jaoks algas 1866. aastal, kui oma isalt võttis selle majandamise üle noor ja energiline Valerian von Baggehufwudt-Baggio (1843–1923). Mõis oli Baggehufwudt-Baggode perekonna valdusse läinud juba 16 aastat varem, kuid maalilise häär-

beri kõrval paiknenud väike ja laokile jäänud õlleköök uusi omanikke kohe ei kõnetanud. Noor Baggio, keda kohalik rahvas omamehelikult Saku Paguks kutsus, nägi seevastu just õlletootmises oma suurt võimalust, sest kiiresti kasvanud „janune“ kubermangu pealinn asus kiviviske kaugusel.

Ambitsioonikas Saku Pagu investeeris vana ja kitsukesse pruulikoja laiendamisse ning uuendas amortiseerunud sisseseadet. Tootmine kasvas kiiresti ja varsti müüdi Saku õlut juba väljaspool mõisa territooriumi. Eriti tulusaks kujunes oodatult müük Tallinna kauplustele ja kõrtsidele. Peale koguse panustas uus omanik ka kvaliteeti, sest pealinnas läbilõõmiseks keskpärasest mõisaköögi õllest enam ei piisanud. Konkurentsis püsimiseks hakati pruulikojas Baggio eestvõttel katsetama erinevate maitsetega, eeskujuna võeti nii välismaistelt kui ka kodumaistelt markidelt. Õlle omaduste parandamiseks tehtud pingutused kandsid kiiresti vilja ja õige pea jõudis Sakus pruulitu kõrtsidest juba Tallinna peenemate restoranide laudadele. Ka ametlik tunnustus ei jäänud tulemata: 1875. aasta üle-eesti-lisel põllumajandusnäitusel võitis Saku oma toodangu

Baggehufwudt-Baggode suguvõsa vapp.
19. sajand. AM.

Valerian von Baggehufwudt-Baggo ehk Saku Pagu.
1883. AM.

eest pronksmedali ning 1880. aastal Riias toimunud näitusel teise koha. Omaaegset maitsepuhtust kinnitab seegi, et õlletehase ühe vanima retsepti järgi tänapäeval toodetav Saku Hele on ikka veel üks populaarsemaid õllemarke Eestis.

Rehbinderite rajatud piirituse- ja õlleköögi piiratud võimalused olid Saku Pagule aga selged juba pruulimist alustades. Edust tiivustatuna lasi ta ajale jalgu jäänud hoone lähedusse ehitada täiesti uue avara tööstushoone, mis sisustati Saksamaalt ostetud moodstate aurumasinatega. Esimene partii õlut pruuliti seal 1877. aasta oktoobris.

Koos uue hoonega hoogustus tootmine veelgi, kuid samal ajal tihenes ka kohalike õllefabrikute omavahe-line konkurents. Saku suurimaks rivaaliks kujunes Tallinnas Väike-Karja ja Sauna tänava vahelisel krundil tegutsenud õlletööstus J. Pfaff (1907–1911 kandis nime Revalia), mille suurimad eelised olid asukohast tingituna kiirem kaubavedu ja väiksemad transpordikulud.

Nutika ettevõtjana otsustas Baggo Saku vabriku omanikeringi laiendada ning 1899. aastal asutati tema initsiatiivil Saku Õlletehase aktsiaselts. Äriühingusse

Õlle Münchener Bier pudelietikett. Õlletehas Revalia.
1907–1911. EKM.

Õlle Wiener Lager Bier pudelietikett.
Õlletehas J. Pfaff. U 1905. EKM.

Saku õlletehase välisvaade. 1920–1929. TLM.

õnnestus tal meelitada siinse baltisaksa aadelkonna rikkamad ja mõjuvõimsamad liikmed, näiteks pankur Georg Scheel (1865–1919), piiritusetootjad vennad Gustav Arved (1849–1903) ja Alexander Woldemar (1858–1938) von Rosen jt. Esimesed investeeringud tehti märkimisväärselt suurenenud kapitali arvelt juba samal aastal, kuid mitte toomisesse, vaid transpordi arendusse – kui seni vedasid õlut Sakust Tallinna hobuvankrid, siis 1899. aastal avati pealinnaga mugavama ja kiirema ühenduse pidamiseks eraldi raudteeliin. Saku uute ja vanade omanike püüdlusi saatis kiire edu, ettevõttes pruulitud õlle maht ja läbimüük kasvasid sedavõrd, et Revalia õlletehas pankrotistus ning suleti lõplikult 1911. aastal.

Pärast Eesti Vabariigi iseseisvumist, kui uues turusituatsioonis suutis tegevust jätkata ainult üheksa õllefabrikut,

Žiguli õlu. Etikett. Kujundaja Aarne Mesikäpp. Saku õlletehas. 1970–1989. HMK.

Kuldne oder. Etikett. Kujundaja Aarne Mesikäpp. Saku õlletehas. 1970–1989. EKM.

Õllepudel. AS Saku
õlletehas. 1934–1939. TLM.

Õllepudel. AS Saku
õlletehas. 1920–1940. STM.

Õllepudel. AS Saku
õlletehas. 1920–1940. TLM.

kujunes Sakust kiiresti kogu Põhja-Eesti monopoolne õllevalmistaja. Koduturul pakkus talle tõsisemat konkurentsi üksnes Lõuna-Eestis liidrikoha hõivanud Tartu legendaarne õlletehas A. Le Coq. 1928. aastast alates hakati Saku toodangut turustama ettevõttele eritellimusel valmistatud pooleliitristes pruunides portselankorgiga pudelites.

Saku õlletööstus natsionaliseeriti 1940. aastal. Nõukogude okupatsiooni ajal kujunesid selle meeldejäävamateks toodeteks Žiguli ja Kuldne Oder, ilma milleta sauna ei mindud ning pidusid ei peetud. Pärast taasiseseisvumist tehas erastati ja 1995. aastal moodustati aktsiaselts Saku Õlletehas, mille edulugu jätkub tänini. 2005. aastal nimetati Saku alev Eesti õllekultuuri pealinnaks ja vabriku juurde rajati siinset õlleajalugu tutvustav muuseum.

Aktsiaselts Saku õlletehas. 1920.–1940. aastad. AM.